

ЕСТЕТИЧКА СХВАТАЊА КОМПОЗИЦИЈЕ ГРАДСКИХ ЦЕНТАРА БЕОГРАДА ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА*)

Значајна друштвена снага, која је извршила видан утицај на развој српског урбанизма, углавном урбанистичке теорије и критике, манифестовала се преко првих младих генерација архитеката и инжењера, који организују крајем прошлог века Друштво српских инжењера и архитеката, у коме се живо расправља о значајним, актуелним проблемима изградње градова Србије.

У крилу тог друштва рађа се други, веома значајан организам, „Српски технички лист“. На страницама тог часописа развијаће се архитектонска и урбанистичка мисао, јављаће се озбиљне, убедљиве критике урбанистичке политике Београда, износиће се предлози и пројекти који се односе на архитектонску и урбанистичку делатност у Србији, најчешће на проблеме уређења Београда.

Значајну покретачку улогу у процесу подизања архитектонске и урбанистичке културе, у развијању теоријског и критичког мишљења добили су јавни конкурси архитектонског и урбанистичког карактера. Београдски архитекти објављују критичке осврте не само на програме и на рад оценивачких судова него и на читаву тадашњу урбанистичку делатност у Србији, у којој Београд заузима главно место.

Уз критичке и полемичке чланке почињу се, све више, јављати на страницама „Српског техничког листа“ радови који до-приносе развоју наше урбанистичке теорије, иако се тада реч урбанизам још нигде не помиње. Истакнуто место међу тим ауторима припада архитекту Димитрију Т. Леку, непоштедном критичару урбанистичке праксе престонице и грађевинског законодавства.

*) Одломак из необјављеног дела „Развој урбанизма у Србији од 1860 до 1914. године“, који се објављује од Института за архитектуру и урбанизам С.Р. Србије.

Почетком овог века преко страница „Српског техничког листа“ и „Техничког гласника“ преноси се савремена урбанистичка идеологија изградње градова као просторне уметности, доносе се дуги цитати о уметничком уобличавању тргова и улица из познатих радова Камила Зитеа, Хенриција, Гекеа. Све те мисли о лепоти градских простора постају нека врста основних начела у предлозима за уређење београдских тргова и паркова, оне се користе као аргументи против неуког, шаблонског рада техничких органа Београдске општине.

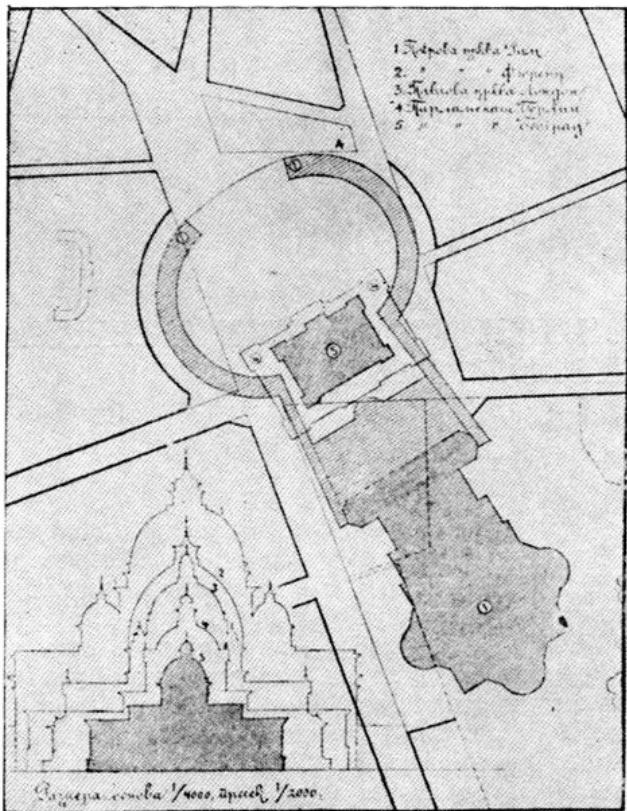
У склопу те борбене и стваралачке делатности, оштрих критичких погледа и теоријских разматрања значајно место припада критици грађевинско-урбанистичког законодавства.

Посматрајући ту живу, надахнуту, често веома темпераментну делатност, увек испуњену тежњама ка достизању што вишег нивоа урбанистичке културе, постаје јасно како је избијање првог светског рата, поред трагичне епопеје српског народа, у исти мањ прекинуло и окончalo један значајан друштвени и културни покрет у Србији.

Главна тематика теоретских и критичких чланака је урбанистички развој Београда, његово беспланско, неправилно ширење, са нехигијенском, примитивном стамбеном изградњом и малом густином насељености његових периферних делова.¹ Аутори тих чланака су београдски архитекти и инжењери, који по ширини погледа и познавању тадашње урбанистичке теорије имају видно место у српској урбанистичкој култури.

Поред тих критика дају се и корисни предлози, при чему се, као аргументи за те предлоге, често наводе и мисли тадашњих познатих ауторитета у области урбанизма.

Културни ниво и стручност аутора појединачних критичких чланака говори нам да је

1. Упоредни приказ силујета познатих европских монументалних грађевина са силујетом Народне скупштине у Београду (тамно обојено). Поређење основне контуре Петрове цркве у Риму и трга пред њом са контуром зграде Народне скупштине и простором Батал-џамије, који се приближно изједначује по површини са овалним тргом пред Петровом црквом. — Ознаке у плану: 1. Петрова црква, Рим 2. Петрова црква, Фиренца 3. Павлова црква, Лондон 4. Парламент Берлин, 5. Парламент Београд. Према чланку Д. Т. Лека.

1. Présentation comparée des silhouettes des édifices monumentaux célèbres en Europe avec la silhouette de l'Assemblée Nationale à Beograd (en grisaille). Comparaison des contours du St. Pierre à Rome et de la place la précédant aux contours de l'Assemblée Nationale et de l'espace dit «Batal-mosquée» qui se rapproche sensiblement par sa surface de la place ovale devant l'église St. Pierre. Légende du plan 1) St. Pierre à Rome; 2) St. Pierre, Florence; 3) St. Paul à Londres; 4) Parlement à Berlin; 5) L'Assemblée Nationale à Beograd. — D'après l'article de D. T. Leko.

за жаљење што су многи њихови предлози остали само на страницама часописа, што ти људи нису могли да имају учешћа у вођењу комуналне политике, нарочито при изради регулационог плана Београда.

Данас је тешко утврдити у којој мери су поједини објављени радови утицали на нашу урбанистичку делатност, посебно на

комуналну политику Београда. Поред снажног дејства Јосимовићевог дела о преобрађају старе вароши у Шанцу, које је довело до остварења његове замисли у току неколико деценија и до примене његових идеја на тоталне реконструкције градова на југу Србије, низ познијих критичких радова ширио је урбанистичку културу и покретао све већи број младих људи да се боре за остварење, напредних урбанистичких и архитектонских идеја.

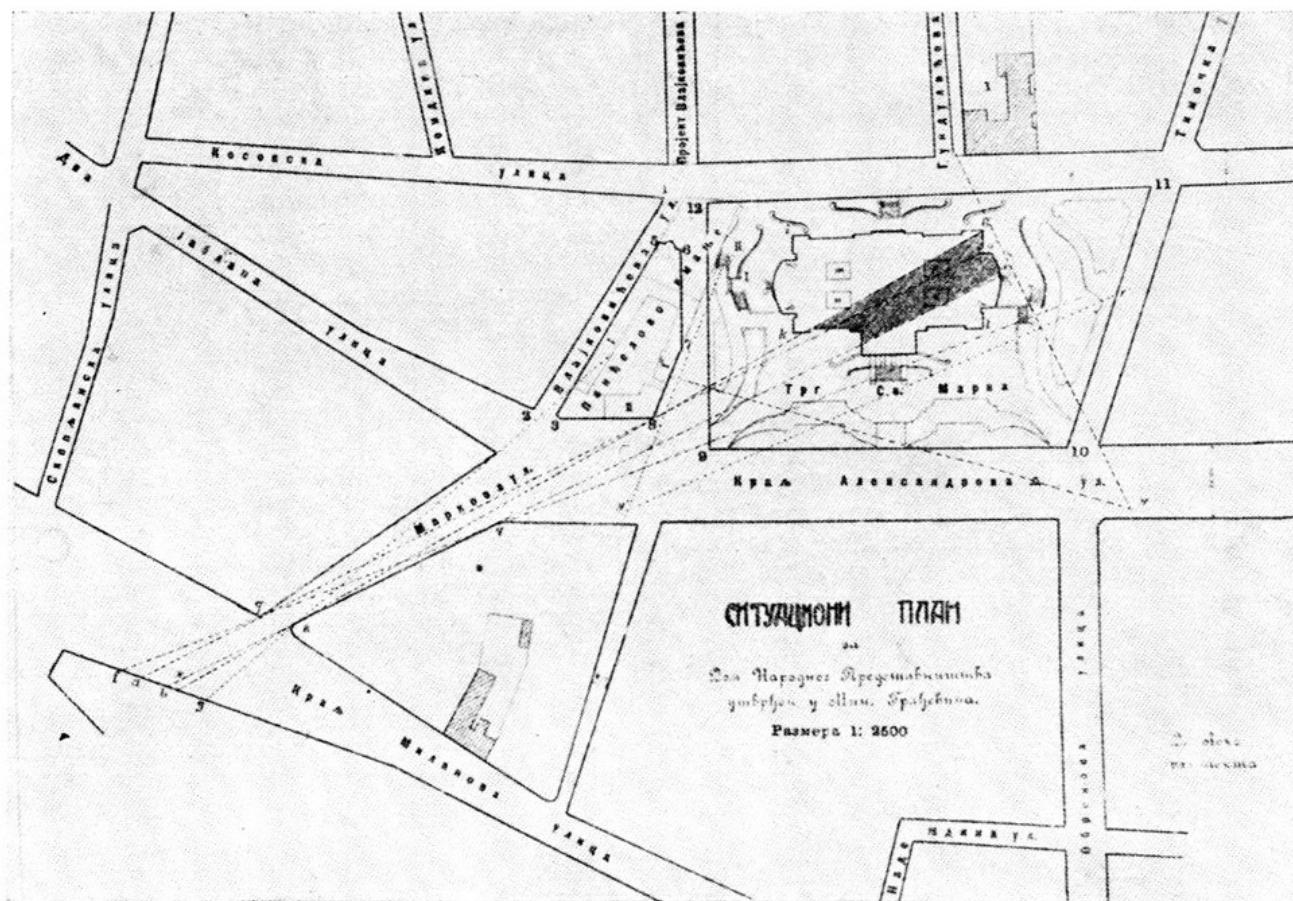
Тај борбени идејни покрет несумњиво је утицао на расписивање јавних конкурса у области архитектуре и урбанизма, на почетак значајних радова на модернизовању градског центра Београда почетком друге деценије овог века.

Тежња да Београд добије складно уобличене тргове и архитектонске ансамбле јасно се изражава у радовима Димитрија Т. Лека, Станојла П. Бабића, Јефте Стефано-

2. Поглед на зграду Народне скупштине из једног дворишта у Таковској улици. На том делу саграђена је неколико година касније зграда Поштанске штедионице (данас Народне банке СФРЈ). Снимак аутора 1928. г.

2. L'Assemblée Nationale vue d'une cour de la rue Takovska. A cet endroit a été construit quelques années plus tard l'immeuble de la Caisse d'Espagne (actuellement Banque Nationale yougoslave). — Photo de 1928, faite par l'auteur.

3. Ситуациони план простора Батал-џамије, са утврђеним положајем зграде Народне скупштине, на коме је Леко графички приказао ограничено могућности сагледања Скупштине са Теразија, главног језгра друштвеног живота Београда. Према чланку Д. Т. Лека.

3. Le plan général de l'espace dit «Batal-mosquée», avec l'emplacement de l'Assemblée Nationale, Leko y a indiqué les possibilités limitées de la perspective de l'Assemblée depuis la place Terazije, noyau de la vie sociale de Belgrade. D'après l'article de D. T. Leko.

вића и неких скромних аутора који се потписују само иницијалима, или чак остају непотписани.

Композиција архитектонског ансамбла око зграде Парламента од Димитрија Т. Лека

Проблем постављања нове зграде Народне скупштине на слободном простору неkadашњег марвеног трга, или Батал-џамије, изазвао је низ критика од стране београдских архитеката, међу којима главно место заузима оштар, документован став Димитрија Т. Лека. Он је био одлучан противник да се нова зграда Скупштине постави на широк простор Батал-џамије, без потребног архитектонског оквира, који је тада био у веома лошем стању.

За своју тезу, да Скупштину не би требало поставити на Батал-џамију, Леко наводи, као аргумент, да такву зграду треба

са свих страна извести у камену, што, по њему, „са нашим средствима неће бити могуће извршити“.

Стога он сматра да треба извршити „бољи избор места за тај најодличнији Народни дом, где ће бити могућно грађевини дати монументалан карактер и са њом уједно регулисати и украсити један знатан део средишта престонице“.

Леко је ту очигледно мислио на тадашњи Позоришни трг (данашњи трг Републике) који је, изузимајући зграду Народног позоришта, имао веома лош, примитиван архитектонски оквир.

У непотписаном чланку под насловом *Место за Дом народног представништва*² Леко је не само речима него и графичким приказом упоредних основа и силуeta познатих монументалних објеката желео да покаже „шта би све могла понети ова јурија“, као он назива у више својих чланака Батал-џамију. Тим графичким приказом он

је показао да је силуeta зграде Скупштине само минијатура силуете Петрове цркве у Риму, а да се простор Батал-џамије може равнati са елиптичним делом Петровог трга:

„Једна грађевина размера Петрове цркве у Риму била би тек у стању да колико толико испуни празнице места, на коме треба постројити наш Дом Народног Представништва... Тај наш вајни Дом прогутала би сама аркадерија атриума Петрове цркве.“³

Леко је касније, 1907. г., као архитект министарства грађевина, дао урбанистичко решење ближе околине зграде Скупштине на простору Батал-џамије. Изразито барокна концепција уређења околног простора, са прилазним рампама, степеницама и зеленим просторима била је у складу са барокном основом саме зграде.

Посебно треба истаћи његову идеју да Скупштина, постављена на широком слободном простору, са веома нескладном архитектонским оквиром, треба да добије неку врсту трга пред главном фасадом. Трг св. Марка — како га је Леко био назвао —

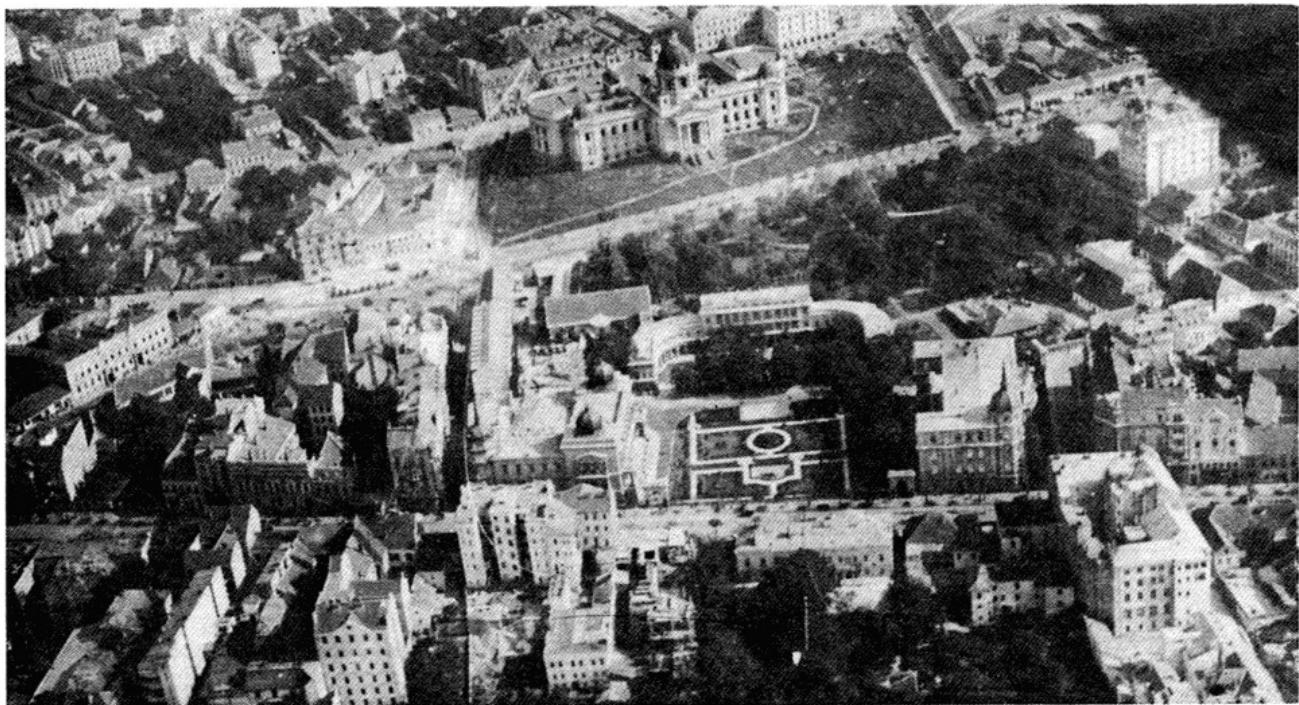
био би платформа веома сложена облика, оивичена зеленим просторима, која би служила за прилаз пешака, па чак и кола, преко рампе. Та платформа била је зачетна идеја за нову композицију трга пред Скупштином, који је Леко компоновао као самосталан аутор и објавио га, као свој предлог за стварање монументалног архитектонског ансамбла око Скупштине.

Основна композициона идеја Лекова била је остварити простран пешачки трг — „форум“ — уоквирен двема симетрично постављеним монументалним зградама II и VI, са Скупштином као центром композиције. На супротној страни, у оси симетрије, Скупштина би одговарала монументална зграда III, а са северне стране — нова зграда без ознаке. Тако доминантним положајем, са композиционом подређеношћу осталих монументалних зграда централном објекту, зграда Скупштине би по свом друштвеном значају добила веома истакнуто место у том ансамблу.

За остварење те изразито барокне композиције — која по конвергентно закошеним габаритима двеју бочних зграда указује на барокне тргове Рима (Капитолски

4. Изглед зграде Народне скупштине са околином пре уређења слободног простора око ње. Снимак јасно приказује хаотичну изградњу непосредног архитектонског оквира Скупштине, што је био главни повод за Лекову критику те локације и за његов пројекат стварања архитектонског ансамбла око Скупштине. Снимак око 1928.

4. Vue de l'immeuble de l'Assemblée Nationale et de ses environs avant l'aménagement de l'espace autour de lui. La photo démontre nettement la situation chaotique du cadre architectonique immédiat de l'Assemblée qui a d'ailleurs provoqué la critique de Leko quant à cette implantation et son projet d'un ensemble architectonique autour de l'Assemblée. Photo prise vers 1928.

трг, Piazza S. Maria della Pace, Петров трг) — аутор је морао да оде на веома смео урбанистички потез — на затварање колонадама важних саобраћајница — Александрове, Тимочке и Обренове (данас Булевар Револуције, Таковска и Кнез Милошева), од којих је Александрова имала већ из прошлог века трамвајску пругу.

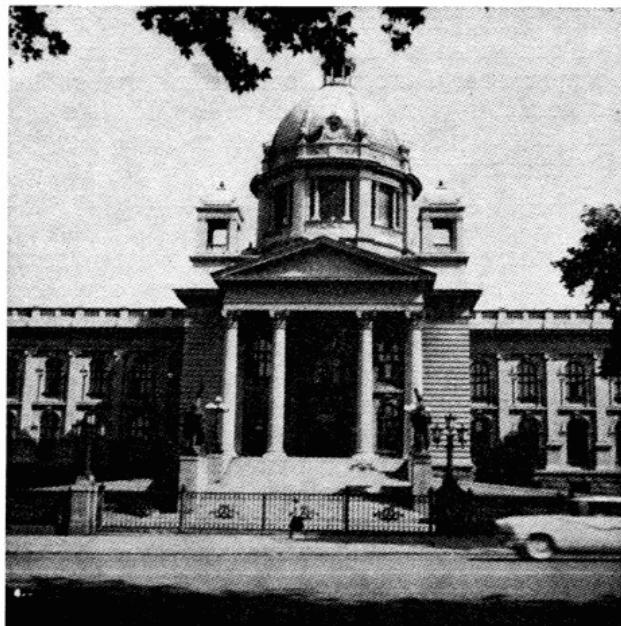
Леко је у тој композицији очигледно био под снажним утицајем Камила Зитеа, који је, ради стварања тргова пред зградама Бечке општине, Парламента и Универзитета, прекинуо на том делу важну саобраћајницу, Рингштрасе, а трамвајски саобраћај из ње преместио у позадину Парламента и Универзитета. Разумљиво, и тај се пројект, као и Леков, остао само на хартији.

Утицај бечког ансамбла, са наглашавањем аксијалности композиције и композиционог центра, јасно се испољава у постављању нове зграде двора (III) симетрично у односу на композициону основу новог ансамбла, као „пандан“ згради Парламента. О могућности тог утицаја говори и положај нове Маркове цркве, у закошеном положају према правцу композиционе осовине ансамбла, са новим тргом око цркве, што има упадљиву сличност са такође закошеним, исто тако бочним положајем Вотивне цркве поред бечког ансамбла.⁴

За остварење композиционе основе, која би повезивала зграду Скупштине са наспрамником, аксијално постављеном зградом III, Леко је извршио померање Скупштине према Таковској улици. Тиме је добио потребан простор за габарит бочне зграде II.

Просторну композицију Скупштинског ансамбла коју је дао Леко по њеној ширини и смелим потезима, по њеној естетичкој вредности можемо ставити напоредо са значајнијим урбанистичким пројектима који су у то време рађени и извођени ван Србије.

Сама идеја о стварању архитектонског ансамбла око зграде Парламента, који би новом друштвеном садржином околних зграда и њиховом архитектонском композицијом постао доминантни објект новог друштвеног и културног центра Београда, уносила је ново схватање о значају целински компонованог градског центра, доприносећи тиме развоју српске урбанистичке мисли. Леко је том својом идејом желео да покаже да се уметничка вредност архитектонског дела не може посматрати и ценити изоловано од његове околине и да ће монументална архитектура Скупштине морати да изгуби од своје вредности ако остаће окружена неугледним и функционално не-

5. Главни прилаз и улаз у зграду Народне скупштине (Скупштине СФРЈ) пре преуређења пешачке платформе и пре сечења платана пред том зградом. Снимак аутора 1958. године.

5. L'accès et l'entrée principale de l'Assemblée avant l'aménagement de la plateforme de piétons et avant l'abattement des platanes devant l'immeuble.

складним зградама, што је и трајало дуги низ година после тога.

Пројект Димитрија Т. Лека архитектонског ансамбла око зграде Народне скупштине заузима једно од најистакнутијих места у историји српског урбанизма до првог светског рата.

Идејна концепција Позоришног трга од Станојла П. Бабића

Изградњом Народног позоришта и постављањем споменика кнезу Михаилу већ је био јасно оцртан културни значај и карактер Позоришног трга. После изградње Управе фондова (данас Народног Музеја) — једне од најбоље постављених јавних грађевина у Београду — тај трг је почeo добијати значај главног друштвеног центра Београда.

После Јосимовићевог решења трга код Стамбол-качије, које се није остварило, први регулациони план тог трга, на коме је зграда Народног позоришта, имамо у плану Београда од Стевана Зарића из 1878. г. Тај план представља постојеће стање трга, који је регулацијом седамдесетих година добио испред зграде Народног позоришта

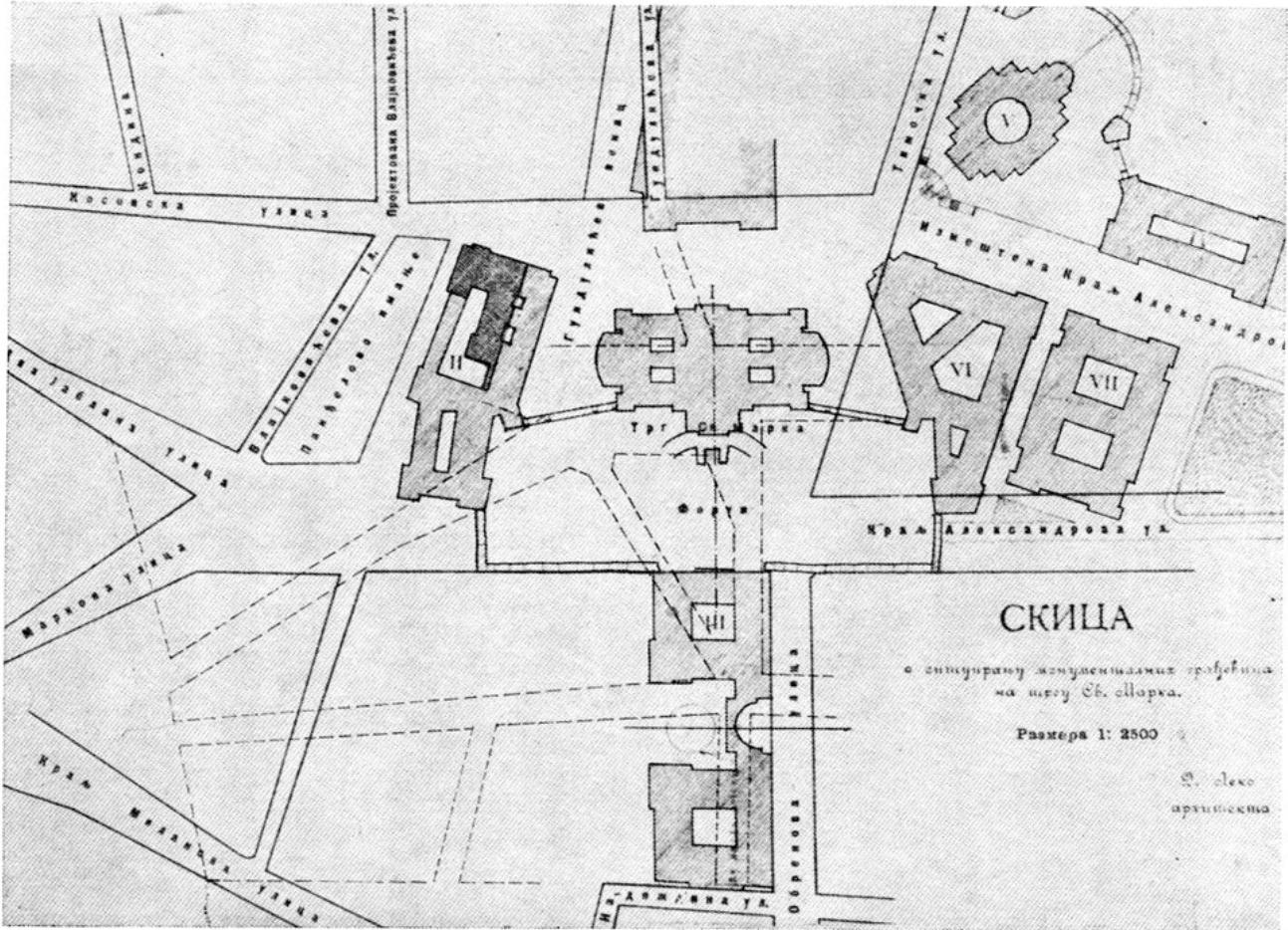
облик правоугаоника, док се према раскршћу Коларчеве и Македонске улице левкасто сужавао. Тако је Позоришни трг добио неправilan облик, који је остао све до 1941., када су бомбардовањем све старе зграде биле порушене.

После изградње монументалне зграде Управе фондова 1904. г., која заједно са спомеником Кнезу Михаилу постаје главна доминанта на тргу, настаје оштар контраст између двеју друштвених зграда на правилном делу трга и старих, неугледних приземних продавница на левкастом делу трга. Такав изглед тог значајног простора јасно је показивао да му треба дати потпунију друштвену садржину и правилније га убличити.

Значајнији технички радови на реконструкцији центра Београда, нарочито Тера-

6. Идејни пројекат Д. Т. Лека архитектонског ансамбла око зграде Народне скупштине, са стварањем трга св. Марка — Форума — пред зградом Скупштине и затварањем за јавни саобраћај Александрове улице (Булевара Револуције), која би се по том пројекту морала изместити на простор некадашњег старог гробља и увести у Косовску улицу. Према чланку Д. Т. Лека.

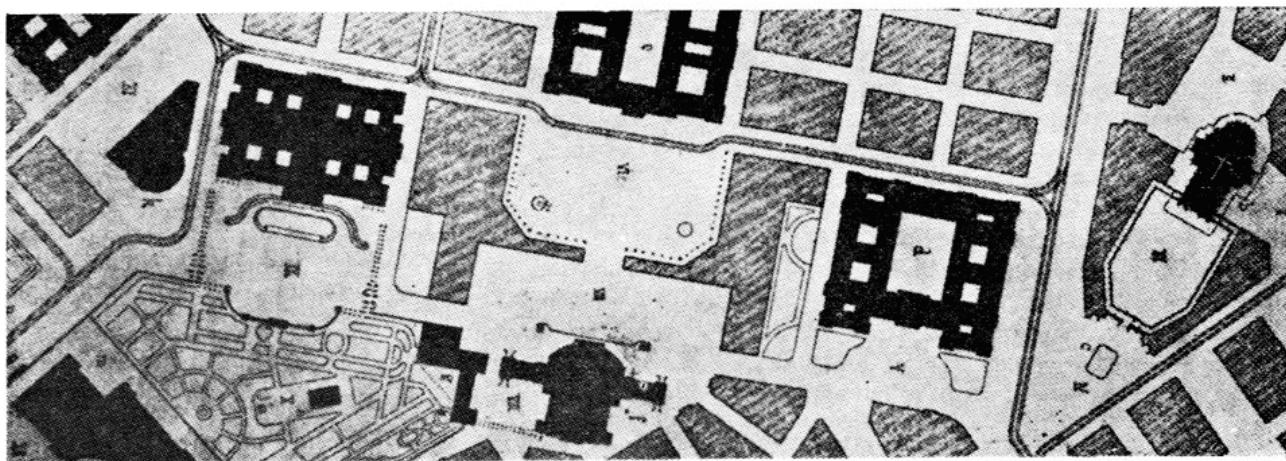
6. Le projet dû à Leko, d'un ensemble architectonique autour de l'immeuble de l'Assemblée Nationale avec la création de la place St. Marc — Forum — devant l'Assemblée et l'obstruction de la rue Alexandre, (Boulevard de la Révolution actuel) qui aurait dû, d'après ce projet, être déplacée vers l'espace de l'Ancien cimetière et confluer à la rue Kosovska. D'après D. T. Leko.

зија, Кнез Милошеве улице, са почетком модерног поплочавања дрвеном коцком и асфалтом, засађивањем дрвореда, уређењем теразијских скверова дали су подстрек да се покрене питање регулације Позоришног трга.

Пројекат реконструкције Позоришног трга, израђен у Техничкој управи Београдске општине 1912. г. и поднет Министарству грађевина на одобрење, изазвао је читав спор између Општине и Министарства, па је у то био умешан и Грађевински савет.

Начин на који је био решаван проблем уобличавања Позоришног трга указује на то да се тежило ка стварању правилног архитектонског оквира на већ постојећем правоугаоном простору трга. Левкасти део трга се претварао у кратку, широку улицу,

7. Пројекат Камила Зитеа за реконструкцију архитектонског ансамбла најзначајнијих друштвених зграда градског центра Беча: Парламента, зграде Бечке општине, Универзитета и Бургтеатра. Уводећи два нова, симетрично груписана објекта, на простору парка између тих друштвених зграда и укидањем широке саобраћајне кружне артерије, Рингштрасе, Зите је предложио стварање нових тргова, углавном архитектонски уоквирених, пред сваком од четири друштвене зграде. Вотивна црква (десно), која и данас стоји на широком слободном простору, по том пројекту је требало да добије свој, потпуно затворен трг.

7. Projet de Camillo Sitte de la reconstruction de l'ensemble architectonique des édifices publics au centre de Vienne: Parlement, Hôtel de Ville, Université et Burgtheater. En introduisant deux immeubles nouveaux, symétriques dans l'espace du parc entre ces immeubles publics et coupant la large artère circulaire — Ringstrasse — Sitte a proposé la création de nouvelles places, en majorité encadrées architectoniquement, devant chacun de ces édifices. L'église votive (à droite) qui reste encore aujourd'hui sur un espace libre et large, aurait dû, selon ce projet, recevoir sa propre place complètement fermée.

која се својом осовином поклапала са централном осовином Управе фондова.

Веома оштар критички став Грађевинског савета према предлогу регулационог плана Позоришног трга Техничке управе (у ствари Е. Лежеа) вероватно је подстакао инжењера Станојла П. Бабића да објави своју обимну, веома убедљиву критичку анализу општинског пројекта и да предложи своје решење Позоришног трга.⁵

У уводу аутор замера што је „оскудица систематског рада нагнала општинску Техничку управу да се лаћа овог врло важног питања на брзу руку и тиме да га лиши довољне студије и мирне процене њених пројеката“.⁶

Аутор сматра да сви извршени радови под руковођењем Техничке управе „носе на себи знаке врло тешких и неопростивих грешака“. Он ту критикује лоше извођење модерног поплочавања бетоном и дрвеном коцком Македонске и Скопљанске (данас Нушићеве) улице, Теразија и начин израде Кнез Милошеве улице.

При излагању критике општинског пројекта аутор је дао веома добру анализу значаја самог Позоришног трга. Он истиче значај положаја тог трга који је „у непосредној близини градског средишта (сити-а) и њега запљускује сви улични живот, што се развија у средишту београдском“.⁷

У својој оцени културно-историјског значаја тог трга Бабић даје посебну вредност Кнез Михаиловом споменику, која излази далеко ван граница самог Београда:

„На њему су две врло знатне културне белеге: Позориште и Кнез Михаилов Споменик, које по својој историјској важности излазе ван оквира само нашег националног значаја и оставља историјски културни споменици за цео Балкан“.⁸

Осврћују се на остале објекте на тргу: Коларчеву задужбину, Управу фондова и Београдску задругу, не заборављају ни сквер иза Позоришта, он сматра да све то чини „овај двојни трг врло важним украсом београдским“.

Уместо сквера пред данашњим Домом ЈНА он предлаже да се сагради „озбиљна зграда од пресудног културног значаја“, а као просторни одговор Народном позоришту — на простору данашње зграде „Истре“ — да се изгради „монументалан Музички дом“, што би по својој функцији могло да одговара концертној дворани, па и музичкој академији.

Када је говорио о двојном тргу, Бабић је имао у виду троугаони простор са сквером пред садашњим Домом ЈНА. У тражењу нове садржине тог будућег градског

културног центра Бабић налази да би за Дом Академије наука било најпогодније место иза тог сквера које „има све ознаке озбиљне истакнутости и отмене повучености“. Он у својим предвиђањима није могао да сагледа развој данашњег градског јавног саобраћаја, сматрајући да је то место „у дну једног средишњог трга, где саобраћај и људска навала никад не допиру, те према томе не могу пореметити онај озбиљни мир, који безусловно припада савременом храму науке“.

Он ту прави алузију на већ започете пројекте за Академију наука, која је „на жалост, нагнана да се такмичи са дворовима наших предузимљивих трговаца, који од својих домова захтевају више трговачке рекламе, него ли озбиљније архитектуре“, Стога он примећује да се уместо Академије наука тамо може подићи Народна библиотека и Музеј.⁹

Пошто је детаљно проанализовао саобраћајне токове на тргу и око трга аутор сматра да ће се измештањем Велике пијаце пред зградом Универзитета смањити саобраћај у улици Васе Чарапића. Он је предвидео да ће се трговински живот ширити ван ужег центра „ка двору“, па да ће то донети још више мира на Позоришном тргу. Стога долази до закључка, чији значај истиче курсивним слогом:

„да он (трг) у себи нема услове за жив саобраћајни трг, те према томе њему још више расте значај као уметничком тргу“.¹⁰

Бабић је био, као и Леко, одушевљени следбеник Зитеа и његових схватања о значају тргова као просторно-уметничких композиција. На истој страници, са које су наведене његове мисли о Позоришном тргу, он је донео и основе трију старих класичних тргова, пренетих из Зитеове књиге: Марковог трга у Венецији, Сињорије у Фиренци и катедралног трга у Сиракузи.

Као убедљиве примере за то шта значе уметнички уобличени тргови за значај и углед једног града, као и за то да су такви тргови оно што представља срце и душу града, Бабић подсећа на утиске које странац добија о особености и лепоти појединог града:

„Када говорите о Мљецима ви... стварате себи слику трга св. Марка; када помишљате на Рим пред вама бљешти трг св. Петра; у Флоренци одмах с воза трчите да видите Piazza della Signoria и Loggia dei Lanzi; у Нансију тражите Place de la Carrière и Place Stanislas... Београду је суђено да један такав бисер градски буде Позоришни трг.“¹¹

За своју тезу да Позоришни трг треба да буде уметничко дело он се позива на Зитеа, као на „творца градске уметности“, служећи се дугим цитатима из његовог главног дела, које је извршило преокрет у тадашњем урбанистичком мишљењу и стваралаштву. Аутор се оправдава због та-ко других навода својом жељом „да бисмо корак по корак увели читаоце у тајну уметничке обраде нашег трга“.¹²

Бабић сматра да је положај позоришта повољно изабран, дајући при том признање нашим старим да су „имали духа за градарство“ када су ту зграду тако поставили да се „само с једне стране испољи као монументална грађевина“. Он то признаје вероватно не би дао да је био упознат са Јосимовићевим предлогом за положај зграде Народног позоришта на блоку данашњег Народног музеја.

Он затим очекује да ће се и даље развијати „градарске“ вредности тог трга:

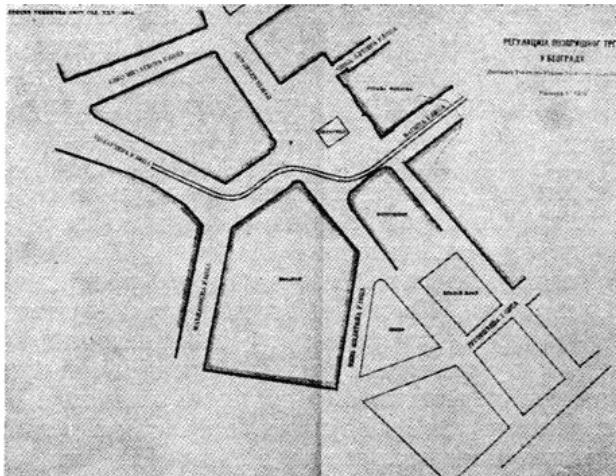
„На градару је да тај уметнички елемент позоришне зграде још више нагласи и развије га до потпуне хармоније... Са мало потезај могуће је и самом споменику дати једну шансу која би га одстранила од саобраћаја и дала ону достојанственост која му припада.“

Пошто је навео Зитеове мисли о уметничком уобличавању тргова, о усклађености величине трга са величином околних зграда, нарочито о нескладу између сувише великих тргова и зграда које се на њему губе, он чини поређење просторне уметности са народним мелосом:

„... оваква уметничка ремек-дела су могућа само онде, где се градови развијају, као што се развијала наша српска песма: традицијом и сталном исправком и дотерирањем...“¹³

Бабић, иако уз своја излагања прилаже и свој пројект Позоришног трга, види у јавном такмичењу правилан пут ка добијању најуспешније композиције датог урбанистичког проблема, што ће се и догодити после две деценије, расписивањем међународног конкурса за Позоришни трг и Теразије:

„Ако бисмо се у слици могли изразити онда бисмо морали рећи, да су времено градарство као уметност захтева песничке средњевековне турнире, где су се најбољи такмичили међу собом, а не дворске песнике познијих француских краљева...“¹⁴

8. Пројект регулације Позоришног трга (данас Трга Републике) у Београду, израђен у Техничкој управи Општине града Београда 1912. г. Према чланку С. П. Бабића.

8. Projet d'aménagement de la Place du Théâtre (actuellement Place de la République) fait dans la Direction technique de la Mairie de Belgrade en 1912. D'après l'article de S. P. Babić.

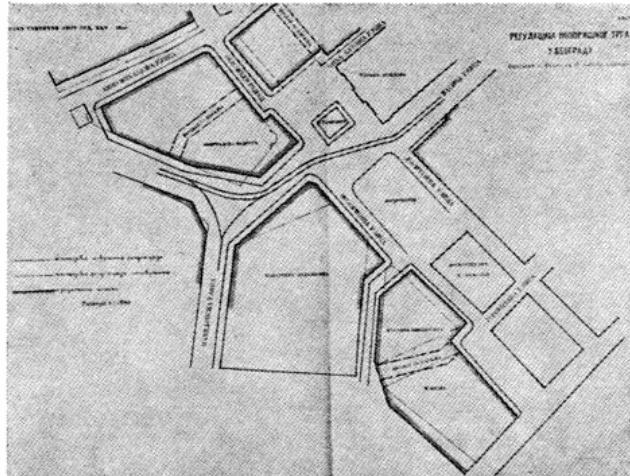
После тих општих излагања аутор је прешао на критику пројекта за регулацију Позоришног трга предложеног од Техничке управе, а затим и на своју концепцију трга.

Као основни недостатак тог пројекта он сматра што је трг решен само у основи, са регулационим линијама трга, док је проблем складног архитектонског оквира, чиме се и остварује његова уметничка вредност, остао нерешен.

Даљи недостатак он види у сувишној отворености трга са дунавске стране и са стране Кнез Михаилове улице, као и увлачење нових саобраћајних токова, чиме се умањује „она свечаност, која је овом тргу као народном зборишту преко потребна“.¹⁵

Недостатак који представља отвореност трга према Дунаву аутор објашњава тиме што је „дунавска долина врло монотона и досадна“, а поред тога и „поглед на неестетичке кровове и утонулост зграда“ не доприноси лепоти и репрезентативности трга. Он је у тој мери присталица Зитеове теорије о што потпунијој затворености трга да говори оштром изразима о „продераности“ и „раздробљености“ трга према околним улицама.

Отварање лепих далеких видика било би, по аутору, могућно на Теразијама код „Москве“, према Сави и Авали, али никако са Позоришног трга према Дунаву. Он је нарочито против троугластог сквера испод Позоришта, иако сматра да би један већи, прави „енглески“ сквер, са сенастим

9. Пројект регулације Позоришног трга у Београду од Станојла П. Бабића из 1914. год. Према чланку С. П. Бабића.

9. Projet d'aménagement de la Place du Théâtre de Stanojlo P. Babić en 1914. D'après l'article de S. P. Babić.

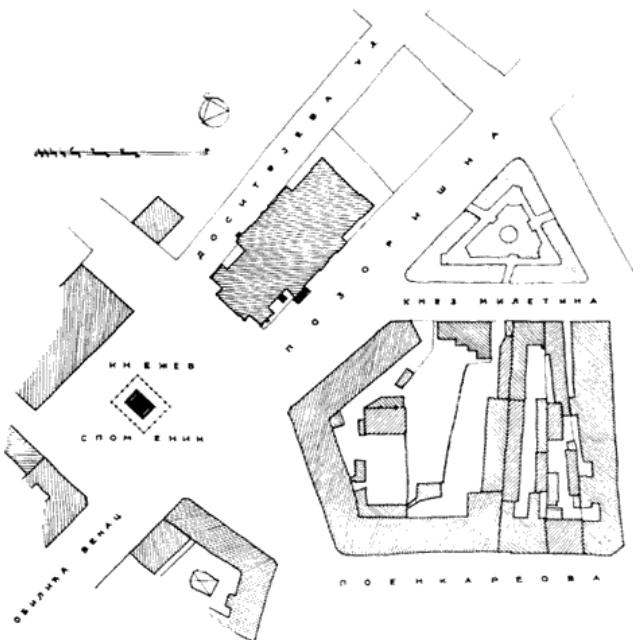
дрветима, могао да затвори трг према Дунаву.

Уместо тог сквера, он предлаже зграду Народне библиотеке и музеја, којом би се затварао трг према Дунаву. У накнаду за тај зелени простор, он предлаже уређење врта иза зграде Народног позоришта, на коме би се подигао споменик „Народном просветитељу“ Доситеју, који би у том мирном зеленом простору био „одиста уметнички парњак самој згради Народне библиотеке“.

Како је у то време било намеравано да се Доситејев споменик постави на теразијском скверу, код „Москве“, између живих саобраћајних токова, он врши упоређење у корист свога предлога:

„Онај господствени мир, који би владао на том месту и заокруженост онако културно значајним зградама много би више годио духу самог народног филозофа, неголи она галама, што влада онде, где се сада намерава упропастити онај збила уметнички замишљени споменик Народног Просветитеља.“¹⁶

Схватајући реконструкцију тог главног градског центра у духу тадашњих концепција по Европи, Бабић је намеравао да централне блокове око Кнез Михаиловог споменика што више искористи за трговину, па у ту сврху чак предлаже стварање три пешачка пасажа: између Коларчеве улице

10. План Позоришног трга у Београду према геодетском плану Београда, размера 1:500, из 1921. г., са идентичном структуром његове околине која је постојала до 1914. год.

10. Projet d'aménagement de la Place du Théâtre à Belgrade d'après le plan géodésique de Belgrade, échelle 1:500, de 1921 avec la structure identique de ses environs existant avant 1914.

и Обилићевог венца, између Кнез Михаилове и Чика Јубине улице, док би трећи пасаж уствари био пешачки наставак Југовићеве улице, која је на укрсници са Позоришном (Француском) улицом пројектованим новим блоком са зградама Народне библиотеке и Музеја прекинута.

У композицији основе Позоришног трга Бабић је тежио да постигне његову што већу затвореност преламањем регулационих линија Обилићевог венца и Позоришне улице, спречавајући видике са трга према Кнез Михаиловој улици и, још више, према Дунаву. Он је осетио да би било потребно да објасни те преломе улица. Као разлог што је употребио „за Београд мало необичне мотиве усечених улица“ Бабић истиче да тај „мало чудан облик“ градилишта за нове друштвене зграде „има у себи све погодбе за постизање целости и угодне поделе маса“. За естетички ефект таквих повлачења од регулационе линије он наводи пример Друге гимназије у Македонској улици, која је била повучена од уличне линије, са вртом пред зградом.

Критикујући општински пројект Бабић сматра као већи недостатак што Македонска улица добија лош архитектонски завршетак. По њему је било потребно на том месту „дати могућности да се развије једна

раскошна фасада и заврши њоме та иначе врло пријатна улица“, док се по општинском пројекту добија „једна изломљена површина, која својим тупим углом... квари сваки утисак монументалности и целине“.¹⁷

По Бабићевом пројекту омогућује се знатно повољнији проток трамвајског саобраћаја, са блажим кривинама, него што је то дато у општинском пројекту. Бабић је то омогућио стварањем ширег раскршћа Македонске, Коларчеве и нове краће улице којом се прилазило тргу и њеним помеђањем према правцу улице Ваче Чарапића, што он и наглашава у своме објашњењу. У решењима саобраћаја око трга код Бабића има недоследности: док је за трамвајски саобраћај тражио што бољи проток, он широку Позоришну улицу, ради затварања трга према Дунаву, скоро онеспособљује за удобан саобраћај, а потпуно прекида везу између улице Југовића и Македонске.

Упоређујући целокупну своју концепцију градског центра Београда са општинским пројектом, Бабић му ставља замерку да трг код Споменика и сквер код залеђа позоришне зграде „не стоје у тесној вези и немају ничег особеног и нарочито интересантног, што би их истицало над осталим сличним постројењима“. Он сматра да је на том централном простору потребан систем тргова у коме би се посебно истицала важност главног трга, што није остварено. Та критика општинског пројекта ишла је у прилог његовом пројекту.

У оцени свога пројекта Бабић је пун похвале за свој систем тргова „који стоје у најтешњој међусобној вези и који својом целокупношћу збиља истичу Позоришни трг... као нешто засебно, као неку кристализациону тачку за цео сити београдски“. У даљем излагању о композиционој вредности тог система тргова аутор није могао дати себи бољу оцену, према којој „у систему ових тргова и јесте особеност места наглашена, а једнообразност градарских елемената... чини цео систем потпуно озбиљан, достојанствен, репрезентативан и стилски обраћен“.¹⁸ Он сматра да је успео да обрадом Позоришног трга истовремено створи шест простора „који сваки за себе има ознаку трга, који је више или мање наглашен, један од другог одвојен и самостално обраћен“. Бабић је ту дошао у противречност са својом ранијом критиком, у којој је општинском пројекту ставио замерку што Позоришни трг и сквер Позоришта „не стоје у тесној вези“, док за своје тргове чак истиче као квалитет што је „један од другог одвојен“.¹⁹ Поред тога, његово раскршће на крају Македонске улице, отворено на три стране, које он учвршћује

11. Изглед архитектонског оквира Позоришног трга из 1882. г., који је био изменењен изградњом Управе фондова 1904. г., док је ниска зграда, лево од Споменика, стојала и више година после првог светског рата.

11. Vue du cadre architectonique de la Place du Théâtre de 1882, changée par la construction de l'Administration des Fonds en 1904, tandis l'immeuble bas, à gauche du Monument est resté encore plusieurs années après la première guerre mondiale.

у систем тргова, у пуној је супротности са затвореношћу тргова, о којој он на више места говори као о основном композиционом својству трга.

Према његовом ранијем излагању о уметничким вредностима будућег трга немогућно је говорити само на основу пројекта основе, без представе о његовом архитектонском оквиру. Стoga се он оправдава што се не упуши „у тај врло важни део за дефинитивно решење питања о Позоришном тргу, јер немамо могућности израдити све моделе, перспективе и остале, за правилно извршење овог пројекта потребне податке...“ Он чак сматра да ни таква допуна његовог пројекта не би била дољна за оцену будућих стварних естетичких вредности трга, па предлаже да се врши провера пројекта средствима која су била употребљавана у прошлости, макетом у природној величини, на самом тргу: „...јер ту треба на лицу места првидним зидним масама и фасадама експериментисати и тражити најповољније уметничко решење“.²⁰

Бабић је својим предлогом за реконструкцију Позоришног трга покренуо низ урбанистичких проблема центра Београда, дајући значај његовој богатијој културној садржини и просторној композицији. Његов широки програм центра Београда, са концентрисањем значајних културних објеката у предложеном систему тргова, који

12. Изглед Народног позоришта до његовог рушења у току рата 1914. год.

12. Vue du Théâtre National avant sa démolition durant la guerre de 1914.

13. Изглед Позоришног трга са првобитним уређењем простора око Кнез Михаиловог споменика, пре изградње Ратничког дома (данас Дома ЈНА). Трамвајска пруга за Топчидер завршавала се окретницом преко трга, која је, преко Кнез Михаилове улице, излазила на Теразије.

13. Vue de la Place du Théâtre aménagée autour du monument à Prince Michel avant la construction de la Maison des Combattants (aujourd'hui Maison de l'Armée). La ligne de tramway pour Topčider se terminait par un rond point sur la place qui, par la rue Prince Michel débouchait sur Terazije.

би био постављен пред учеснике јавног конкурса, за шта се он залагао, могао је обезбедити Београду далеко повољније услове за развијање културног и друштвеног живота него што му је могао пружити наследђени центар после првог светског рата.

14. Изглед Теразија око 1928. г., према реконструкцији, извршеној 1911—1912. г., на основу прве награде на конкурсу, која је била додељена идејном пројекту Веселина Лучића.

14. Vue de Terazije vers 1928 d'après la reconstruction, faite en 1911 — 1912, d'après le premier prix du concours, projet de Veselin Lučić.

Пројект комплекса универзитетских зграда на Тркалишту

При решавању размештаја будућих универзитетских зграда на простору Тркалишта, непознати проектант је имао на располагању слободно земљиште приближно трапезног облика, коме је био исечен један део према Ратарској (27. марта) улици. Урбанистичко решење тог комплекса било је унето у геодетски план Београда из 1921. г., који је давао представу о постојећем стању града пред први светски рат. Стога можемо претпоставити да решење тог комплекса потиче из периода пре 1914. г.

У композицији целог комплекса главни значај дат је размештају трију главних објеката, са аксијалним положајем Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“, по осовини 1—1, према којој су била симетрично постављена два бочна, знатно већа објекта, истих фасадних габарита, са стереотипном расчлањеностју на главни и бочне ризалите. Објект према Рузвелтовој улици био је намењен Техничком факултету, (који се после другог светског рата расчланио на више посебних техничких факултета) а објект на простору садашњег Правног факултета и хотел „Метропол“ требало је да прими, вероватно, тадашњи Филозофски и Правни факултет.

При размештају осталих зграда, спореднијег значаја, у средишту комплекса, такође је примењен принцип аксијалности, по другој осовини 2—2, иако би у овом случају сагледљивост те аксијалности била нереална и остала само на плану.

Аутори Универзитетске библиотеке, Драгутин Ђорђевић и Никола Несторовић, који су несумњиво били упознати са тим планом комплекса универзитетских зграда, изменили су положај Библиотеке тако што су је повукли од регулационе линије, заштићујући је од пролазног саобраћаја, док је према плану имала бити постављена испред грађевинске линије зграде Техничког факултета.

Извршеним повлачењем зграде, спољашњим степеницама и класицистичким портикусом, са зеленим простором према булевару, зграда Универзитетске библиотеке добила је, у односу на зграду Техничког факултета, боље услове сагледања у целини и монументалнији укупан изглед од знатно веће зграде Техничког факултета.

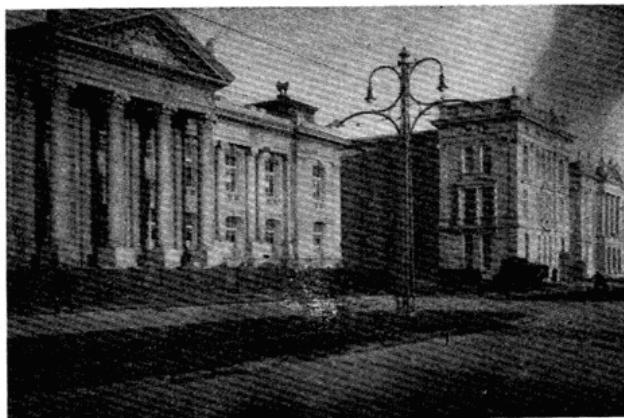
Истовремена сагледљивост обе зграде била је знатно повољнија пре засађивања редова платана, који у вегетативном периоду потпуно онемогућавају сагледање тог фрагмената планираног ансамбла универзитетских зграда са Булевара Револуције.

Урбанистичко решење комплекса Војне болнице на Врачару

Комплекс Војне болнице на Врачару, изграђен по пројекту Данила Владисављевића почетком овог века, представља први и једини остварен архитектонско-урбанистички ансамбл у Србији, у коме је јасно изражена ауторова композициона замисао.

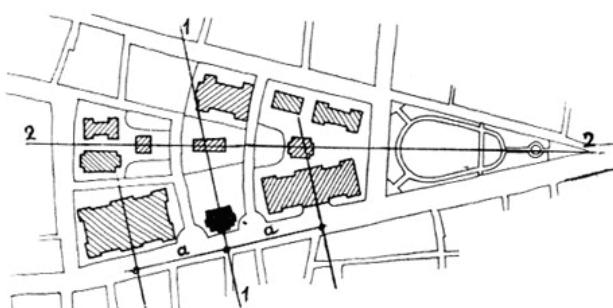
Правоугаони комплекс изабраног земљишта, са оријентацијом координата у правцима ЈИ-СЗ и ЈЗ-СИ, условљавао је, при поштовању тих регулационих праваца, и оријентацију болничких зграда у та два правца. Такав положај зграда, са широко одмереним међусобним растојањима, обезбеђивао је повољне услове инсолације и аерације унутрашњих просторија. Засађивање дрвореда дуж унутрашњих комуникација и озелењавање слободних простора доприносило је повољном микроклимату комплекса.

Тадашње схватање о болницама по „павиљонском систему“ упућивало је аутора на плански размештај више посебних објеката, који ће стојати у међусобно складном просторном односу. При решавању тог комплекса аутор је пошао од априорне просторно-композиционе идеје, такозваног „завршног мотива“ прилазне Студеничке (данас Светозара Марковића) улице ка главном улазу у комплекс. Постављањем административне зграде болнице и главног

15. Изглед Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ и зграде некадашњег Техничког факултета у Београду, које представљају делимично остварење пројекта комплекса универзитетских зграда. Пре засађивања платана и развијања њихових крошњи та два значајна друштвена објекта, међусобно усклађена својим класицистичким портикусима и укупним архитектонским телима, представљала су један од ретких примера просторно-композиционе целине у Београду. Снимак аутора 1928. г.

15. Vue de la Bibliothèque Universitaire «Svetozar Marković» et de l'immeuble de l'ancienne Faculté Technique à Belgrade, qui représentent la réalisation partielle de l'ensemble des immeubles universitaires. Avant la plantation des platanes et le développement de leurs couronnes ces deux édifices publics, accordés par leurs portails classicistes et leurs corps, représentaient un de rares exemples d'ensembles dans l'espace à Belgrade. Photo de l'auteur, 1928.

16. Пројект комплекса универзитетских зграда на некадашњем Тркалишту (пре тога: сточни трг), према геодетском плану из 1912. г., са првобитно пројектованом локацијом Универзитетске библиотеке (црно обојено), као центром симетричне групе према осовини 1-1.

16. Projet de l'ensemble des immeubles universitaires à l'ancien «Champs de courses», précédemment Marché aux bestiaux, d'après le plan géodésique de 1921, avec l'implantation première de la Bibliothèque de l'Université (en noir) en tant que centre du groupe symétrique à l'axe 1-1.

уласа у осовину прилазне улице та зграда је не само постала значајан елемент просторне композиције целог комплекса него се опажала са километарске даљине као упечатљива силуeta Западног Врачара.

Аутор је, поред аксијалне композиције, са главним улазом и управном зградом, остварио и другу, сложенију аксијалну композицију симетричним распоредом болничких павиљона према осовини, управној на прву. Користећи четири различита облика габарита и две међусобно ортогоналне оријентације зграда, аутор је остварио и визуелну уоквиреност слободних простора, уз ритмичко смењивање дужих и краћих архитектонских тела павиљона.

У тадашњим оквирима и размерама урбанистичке делатности и по знатно развијенијим земљама, комплексу Војне болнице припада значајно место у српском урбанизму тог периода. Та просторно-композициона целина има посебан значај по томе што је аутор, уз примену различитих типизованих објеката, успоставио композиционо јединство увођењем средишњог објекта као композиционог центра коме су подређена остала четири бочна објекта, симетрично распоређена према композиционој осовини и самом центру композиције.

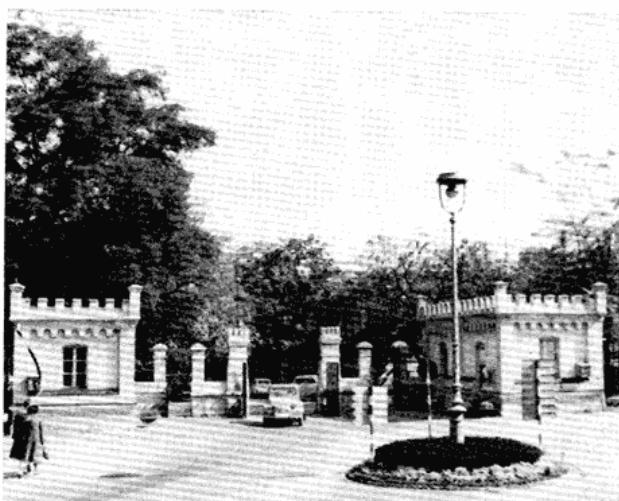
17. Један исечак комплекса Војне болнице, у коме богато високо зеленило чини значајну функционалну вредност старог здравственог центра Београда. Снимак аутора 1967. г.

17. Partie de l'ensemble de l'Hôpital Militaire où la verdure riche et haute fait une valeur fonctionnelle importante de ce centre de santé ancien. Photo de l'auteur, 1967.

Критика урбанистичког решења трга Славија и његове окoline, од непознатог аутора

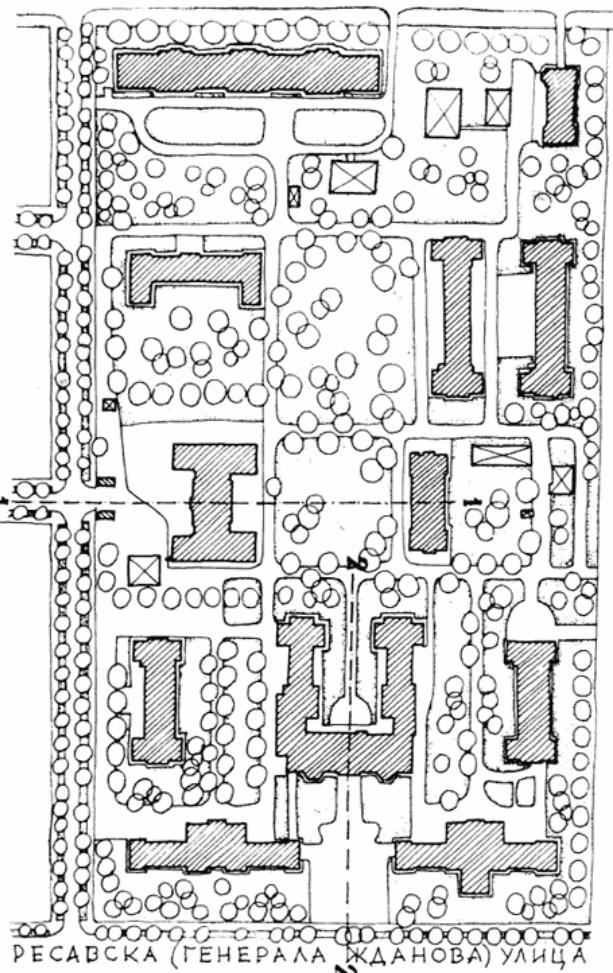
Долазак Е. Лежеа, париског архитекта, за директора Техничке управе Београдске општине и почетак радова на реконструкцији центра Београда под његовом управом изазивао је међу београдским архитектима и инжењерима низ оштрих критика преко наше стручне штампе. Из тих критика, у којима се истиче његов супериоран став према нашој урбанистичкој делатности ранијег периода, добија се извесна представа о личности и држању Лежеа према нашој јавности и нашим стручним круговима.²¹

У чланку „Регулација трга код Славије у Београду“²¹ анонимни аутор наводи низ измена регулације, које је Леже био предложио и које су делимично биле и усвојене.²² За одређивање тих измена захтевало се мишљење и сагласност Грађевинског савета, који је био мишљења, код свих подношених предлога те врсте, да се такве измене у регулационом плану „не могу чинити без генералног плана и да те измене у начелу не треба одобравати све дотле, док се не изради генерални план, заједно са нивелацијом улица и попречним профилима.“²³

18. Архитектура улаза у комплекс Војне болнице у Београду композицисно је подређена осовини Студеничке (Светозара Марковића) улице, која се даље продужује кроз болнички комплекс као композициона осовина 1-1. Снимак аутора 1967. г.

18. Architecture de l'entrée dans l'ensemble de l'Hôpital Militaire à Belgrade, qui est subordonnée à l'axe de la rue Studenička (Svetozar Marković), continué par l'axe de composition de l'ensemble des hôpitaux 1-1. Photo de l'auteur, 1967.

19. План комплекса Војне болнице у Београду. Графичка обрада према геодетском плану Београда у размери 1:500 и према постојећем стању зеленила. Композициона осовина 2-2 успоставила је просторну подређеност четири симетрично распоређена објекта према композиционом центру ансамбла, оријентисаног према Ресавској (Генерала Жданова) улици.

19. Plan de l'ensemble de l'Hôpital Militaire à Belgrade. Etude graphique selon le plan géodésique de Belgrade, échelle 1:500 et d'après l'état existant des espaces verts. L'axe de composition 2—2 a établi la subordination spatiale de quatre immeubles symétriques au centre de l'ensemble orienté vers la rue Resavska (Général Jdanov).

Аутор истиче да су све предложене делимичне измене регулације „у тесној и нераздвојној вези“ и да их је требало обухватити једним целинским планом. Међутим, то није учињено „јер је дошаљак имао куражи... да се игра са највишим државним институцијама и да безобзирно прелази преко прописа позитивних земаљских законова“.²⁴

Своју критику аутор је усмерио на предложену измену трга Славија и на обра-

зложење те измене, која би се састојала у следећем:

— да се продужи Немањина улица до пресека са улицом св. Саве;

— да се улица Проте Матије продужи и, преко трга Славије, споји са Катићевом улицом;

— евентуално проширење Макензијеве улице (Маршала Толбухина) на 20 м ширине.

Поред тога, изменом се предвиђало постављање „једне осе за регулисање улица Краља Милана (Маршала Тита) и Светог Саве... и да се за обе улице од Официрског дома до цркве усвоји једна иста ширина од 24 м.“²⁵

Аутор наводи и образложение Техничке управе, у коме се истиче да „трг код Славије тежи све више да постане један од најважнијих центара града“, па да на тргу треба предвидети „разне трамвајске пруге“ и да би, поред знатног побољшања саобраћаја на тргу, „тај део града много добио у естетичком погледу, јер би трг, који до сад није имао никаквог облика, добио приближно правилан геометријски облик“. Ту се још помиње да би се могли створити скверови и обезбедити „рационалнија подела осветљења.“²⁶

Из даљег излагања може се закључити да је аутор био један од чланова Грађевинског савета, коме је он, као најпозванији стручњак за постављени проблем, поднео реферат, који је у целини искоришћен у овом чланку.²⁷

Пошто се оградио напоменом да је „веома неблагодаран посао проучавати и ценити једну скупу делимичну регулацију једног великог града, када немамо пред собом генерални пројект за извођење целокупне регулације... јер је свака оцена и мишљење, и поред познавања терена, месних прилика и околности заснована на претпоставкама“, аутор се ипак упустио у оцену тог делимичног предлога регулације.

По његовој анализи и оцени, заснованој на убедљивим аргументима, довољно јасно се оправдава не само стручни профил аутора него и његова способност запажања и праћења важнијих појава у животу Београда. Његово познавање савремене урбанистичке литературе назире се у критици функционалних и естетичких вредности општинског пројекта.

Аутор је против предлога за стварање једнаке ширине улица Краља Милана и Св. Саве из естетичких разлога:

„Сувише дуге праве улице... стварају монотонију, оне се не трпе, траже се средства... да се то прекине вештачким капи-

20. Пројект регулације трга Славија (Димитрија Туцовића) предложен од Техничке управе Општине града Београда, чији је управник био Е. Леже. По том пројекту се имао рушити хотел „Славија“, на углу Улице св. Саве и садашњег Булевара ЈНА, поред спратних зграда бољег квалитета, на углу Улице св. Саве и садашње Улице Маршала Толбухина.

20. Projet d'aménagement de la place Slavija (Dimitrije Tucović) proposé par la Direction technique de la Mairie de Belgrade, dont le directeur fut E. Léger. Ce projet prévoyait la démolition de l'hôtel «Slavia» au coin des rues St. Sava et la rue actuelle du Maréchal Tolboukhine.

јама или другим уметничким објектима, улице се... извијају зато, да човек увек пред собом има све нове и нове фронтове, нове представе на којима ће задржати око.“²⁸

Аутор је веома тачно предвидео да улица св. Саве „никад неће имати јак саобраћај“, па да је не треба проширивати. Такође сматра да је неоправдано продужење Немањине улице до улице св. Саве, која је „једна од најмирнијих на Врачару“, док је Немањина са живим саобраћајем. Спајање Проте Матије и Катићеве улице предложено је само ради облика трга, а саобраћајна веза између те две улице, како је то предложено, сасвим је незнатна и потребна.

У погледу саобраћаја аутор сматра да се по том пројекту не добија ништа, али предложени облик не задовољава ни естетичке захтеве, па би требало тражити „друго какво повољније решење.“ Ту се поставља и питање: како би пројектовани трг изгледао „најако натнутом и витопером терену“,

што је за оцену пројекта од пресудне важности.²⁹

Пројектом Техничке управе биле су предвиђене и нове трамвајске пруге тадашњом Шумадијском улицом (Булевар ЈНА) „у правцу за Бањицу и винограде“, затим продужење постојећих пруга у улицу св. Саве до цркве. Пруга из Немањине улице такође би се наставила у Београдску (Б. Кидрича) улицу, „вероватно за кланицу“. За ову пругу, која је изведена тек после 1918. г., аутор је предвиђао да она „може постати од великог значаја... као трансверзала стога, што би била у вези са Бањичком пругом.“³⁰

При крају аутор излаже свој предлог за извештај који би Грађевински савет поднео министру грађевина. У том предлогу се подвлачи да је гледиште Грађевинског савета било „да се не упушта у оцену поднетога предлога без генералног плана, али пошто је господин министар изрично наредио да Грађ. савет узме овај предмет што пре у разматрање... то је Грађ. савет поступио по наредби...“³¹

После таквог прекора министру, Грађевински савет заузима став који изазива поштовање.

Даљи текст скоро да представља оптужбу министра за његов неправилан поступак, предвиђајући да ће се то и даље настављати:

„Пошто је Грађевински савет и овом приликом поступио по наредби Господина Министра, то има изгледа да ће и даље у будућности добијати овакве предмете на разматрање; али, пошто Грађевински савет, као најпозваније техничко тело, не жели и не може да понесе одговорност пред будућношћу за овако скроз погрешан и не-

технички рад Техничке управе општине београдске, који се у будућности може показати као врло кобан за развитак српске престонице, то Грађевински савет има част учтиво замолити Господина Министра за решење да се овакве делимичне регулације без генералног плана... не упућују више Грађевинском Савету на разматрање и оцену...“³²

У раду на планском оснивању градова и на урбанистичком преобрађају наслеђених неправилних вароши Србије током XIX века, Београд добија истакнуто место оснивањем српског Београда на Врачару у широким потезима, почетком четрдесетих година, затим Јосимовићевом коренитом реконструкцијом старе вароши у Шанцу из 1867. г. Та значајна културна делатност развија се, почетком XX. века, у шири друштвени покрет међу архитектима и инжењерима који је тежио ка истицању значаја урбанистичког стваралаштва, ка уношењу више складности и лепоте у градске просторе Београда.

У тој јавној делатности јасно се испољава тежња ка теоријској разради постављених проблема, ка повезивању животних потреба града са уметничким уобличавањем градских тргова и изградњом сложенијих архитектонских целина. Упоредо с тиме развија се и урбанистичка критичка делатност, започета од Јосимовића, која се зајснива на објективној анализи и указивању на путеве правилних решења постављених проблема.

Читаву ту живу друштвену и културну делатност не можемо одвојити од оних напредних идејних струјања која су прожимала друштвени организам и културни живот Србије почетком овог века.

НА ПОМЕНЕ

¹ У једном критичком чланку аутор М.Н.Ј. даје ову слику о беспланском грађењу периферије Београда: „Насеобине ове... опкољавају Београд са свију страна... али се у огромној већини граде само кућерци... а зида се у блату. Патоса нема... собе су облепљене блатом... Овако несолидно озидане зграде, још су мрачне и мемљиве... калдрме и осветљења нема, за време кишне блата је свуда...“ — М. Н. Ј. Развиће Београда. Српски технички лист, 1907, бр. 22, 181—182.

² Технички гласник 1901, бр. 20. Према веома особеном, оригиналном, пуном оштрре са-

тире стилу изражавања не може бити ни најмање сумње о томе да је аутор чланка Димитрије Т. Леко.

³ Нав. дело, 2.

⁴ Упоредити: Camillo Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, IV изд., Wien 1909, 177, сл. 113. Наше издање под насловом: Уметничко обликовање градова, у преводу Ђ. Табаковића, Београд 1967, 146, сл. 113.

⁵ С. П. Бабић, Позоришни трг. Српски технички лист, 1914, бр. 7, 8, 9 и 10.

⁶ Нав. дело, бр. 7, 49.⁷ На истом месту.⁸ На истом месту.⁹ Нав. дело, 50.¹⁰ Нав. дело, 51.¹¹ На истом месту.¹² Нав. дело, бр. 8, 58.¹³ Нав. дело, 59.¹⁴ На истом месту.¹⁵ Нав. дело, бр. 10, 74.¹⁶ Нав. дело, 75.¹⁷ Нав. дело, 76.¹⁸ На истом месту.¹⁹ На истом месту.²⁰ На истом месту.²¹ Српски технички лист, 1914, бр. 1.

²² Те измене регулације односиле су се на Кнез Михаилову улицу код Калемегдана, на Позоришни трг и Теразије, на Македонску улицу, на раскршће Дечанске (Моше Пијаде) и Скопљанске (Нушићеве) улице, око зграде Народне скупштине, Краља Милана (Маршала

Тита) улице испред Двора (Председништво Скупштине града Београда), простора пред железничком станицом, на раскршће код фабрике дувана и на трг Славија, са његовом околином. Нав. дело, 13.

²³ Нав. дело, 14.²⁴ На истом месту.²⁵ На истом месту.²⁶ На истом месту.

²⁷ Такав закључак произлази доволно јасно из овог става: „Према решењу Грађевинског савета ми смо овај предлог, уколико је то могуће, проучили и част нам је о томе поднети Грађевинском савету овај извештај и мишљење.“ На истом месту.

²⁸ Нав. дело, 15.²⁹ Нав. дело, 16.³⁰ Данашња трамвајска пруга 10.³¹ На истом месту.³² Нав. дело, 18.

CONCEPTION ESTHÉTIQUES DE LA COMPOSITION DE CENTRES URBAINS AU DÉBUT DU XX⁰ SIÈCLE

Branko Maksimović

Dans l'histoire de l'urbanisme serbe d'avant 1914, à la suite de la formation de nouvelles villes au cours de la première moitié du XIX⁰ siècle, le travail sur le développement de la culture d'urbanisme se manifeste au début du 20⁰ siècle par des études théoriques et des projets d'aménagement des centres de villes et des parcs.

La caractéristique de ces travaux est le développement de l'idéologie d'urbanisme de l'époque, de la conception de l'urbanisme en tant qu'art spatial, dominantes dans des projets et des travaux théoriques dans de nombreux pays de l'Europe à cette époque.

Dans cette activité publique des générations de jeunes architectes et ingénieurs, il y a une tendance manifeste de rattacher aux besoins quotidiens de la population urbaine, la forme d'art donnée aux places et ensembles publics plus complexes à Belgrade.

Parallèlement à ce courant d'idées la critique d'urbanisme prend son essor, inaugurée par l'œuvre importante d'Emilijan Josimović, premier urbaniste serbe, sur la reconstruction de Belgrade dans l'enceinte. La majorité de ces critiques a également le caractère créateur étant donné les propositions ou projets des solutions aux problèmes existants qu'elle donne.

Des analyses critiques ou jugements de la politique communale et des solutions officielles données aux questions d'aménagement de points importants de Belgrade sont particulièrement intéressantes. De véritables petits traités — ont été consacrés à l'aménagement de la Place du Théâtre (Place de la République aujourd'hui), à l'ensemble architectonique autour de l'immeuble

du nouveaux Parlement, ou projet de reconstruction de la place Slavia (aujourd'hui Place Dimitrije Tucović) dont les auteurs ont donné leurs solutions aux problèmes existants.

La décision d'implanter le nouveau Parlement dans un large espace vide, entouré d'une architecture très médiocre, provoque des protestations de Dimitrije T. Leko, qui expose son idée sur la nécessité d'encadrer cet édifice public important par un ensemble architectonique harmonieux composé d'édifices publics destinés à la vie culturelle et sociale. Présentant son projet de cet ensemble il donne aussi l'analyse graphique de la disproportion entre ce grand espace et le gabarit du Parlement, en le comparant aux proportions de l'église St. Pierre à Rome et de la place devant elle.

En composant cet ensemble Leko s'est probablement inspiré du projet de reconstruction de l'ensemble viennois célèbre (Parlement — Hôtel de Ville — Université — Burgthéâtre) dû à Sitte. Afin de réaliser son idée Leko aurait dû, comme Sitte d'ailleurs, recourir à la coupure d'une des principales artères sortantes de Belgrade, utilisant son espace pour la place réservée aux piétons — «le forum» — encadrée par le Parlement et les trois immeubles prévus avec des colonnades. Sa composition baroque aurait été en harmonie avec l'architecture du Parlement, qui aurait joué dans l'ensemble le rôle du noyau de la composition (fin. 1—7).

La construction de l'immeuble du Théâtre National en 1869, puis l'inauguration de la statue du Prince Michel et enfin l'édification de l'immeuble de la Direction des Fonds derrière la

statue, ont créé une discordance flagrante à la Place du Théâtre entre l'architecture des deux édifices publics et de petites constructions basses, sans caractère, les entournant. Cette disharmonie a incité P. Babić à publier ses études sur la reconstruction de la Place du Théâtre et ses analyses. A la suite de sa critique du projet dû à la Mairie de Belgrade, Babić expose ses idées sur le rôle culturel que ce point névralgique est appelé à jouer dans la vie sociale de la capitale ainsi que sa conception de la transformation de cet espace en «place d'art» (fig. 8 à 13).

Critiquant le projet de la mairie, Babić, en plus des reproches concernant l'esthétique, souligne que les qualités artistiques de la place ne peuvent pas être jugées d'après son plan seulement, qu'il faut avoir aussi des perspectives et les maquettes. Mais il propose, dans ce travail de recherche de la meilleure composition dans l'espace, d'élever des masses architectoniques provisoires — des coulisses, sur la place même afin de juger de l'effet.

Dans les projets de l'ensemble des cliniques universitaires (fig. 15—16) et de celui de l'Hôpital Militaire (fig. 17—19) l'idée de base de la composition repose sur deux axes, sur la disposition symétrique des immeubles et sur l'équilibre visuel de leurs gabarits, avec l'accent sur le centre de la composition, les immeubles latéraux lui étant subordonnés. Dans les deux exemples l'auteur a introduit dans les plans de ces ensembles les axes de composition 1—1 et 2—2.

La solution proposée pour l'aménagement de la place Slavia (aujourd'hui Place Dimitrije Tucović) a suscité une critique exhaustive et documentée, démentissant les arguments de la Mairie de Belgrade tout en donnant libre cours aux conceptions exigeant une forme d'art pour cette place.

Les travaux précités ont joué un rôle important dans le développement de la pensée et de la culture d'urbanisme et de ce fait méritent une place primordiale dans l'histoire de l'urbanisme serbe.